

УДК 94 (477) “1941/1944”

Яшан О.О., Черкаський державний технологічний університет.

Яшан Оксана Олександрівна (1967 р.н.). У 1990 р. закінчила історико-педагогічний факультет Київського державного педагогічного інституту ім. М. Горького. Здобувач кафедри новітньої історії України історико-юридично-філософського факультету Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Викладач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету. Коло наукових інтересів: історія України, історичне краєзнавство.

СОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ ОКУПАЦІЇ (1941-1944 рр.):

У статті розглядається проблема впливу географічних чинників на формування національного менталітету українця. Робиться спроба пояснити, як ментальність впливала на соціальні процеси, що відбулися в період Великої Вітчизняної війни на території окупованої України.

The problem of influence of geographic factors on the formation on the national mentality of Ukrainian is being examined in the article. That is an attempt to explain how mentality influenced on the social processes which had been tagging place on the territory of Ukraine during the Great Patriotic War.

Друга світова війна і найважливіша її складова – Велика Вітчизняна – мають велику історіографічну спадщину. Проте її вивчення, як і раніше, залишається актуальним. Нові підходи й методи дають можливість сучасному досліднику з іншої точки зору підійти до раніше виданих праць, архівних джерел і спогадів учасників війни. Увагу істориків все більше привертають духовні джерела і роль людського фактору в Перемозі.

Дослідити і зрозуміти соціальну поведінку і психологію населення України в умовах гітлерівської окупації можна, врахувавши досвід, здобутий минулими поколіннями, котрий так чи інакше було кристалізовано у національних формах ментальності. Доведено, що ментальність є продуктом історично-вітального поступу народу, вона відображає життєствердний пласт національної культури. Поняття ментальності, яке ще донедавна через ідеологічні причини перебувало поза межами наукового аналізу вітчизняних учених, все більш активно входить у науковий обіг, стає предметом системного аналізу фахівців різного профілю, насамперед філософів, політологів, психологів, істориків, представників інших гуманітарних дисциплін [1]. Але, як пише відомий український історик В.В. Стецкевич, в Україні таких міждисциплінарних розвідок, принаймні на теренах історії часів війни 1941-1945 рр., виконується мало [2].

Вагомий внесок у дослідження української ментальності, особливо в розробку методологічних питань щодо підходу до проблеми (започаткований французькою “Школою Анналів”), зробили українські вчені представники української діаспори О. Кульчицький [3], В. Янів [4] та інші.

Метою даної статті є спроба прослідкувати вплив географічних чинників на формування національного менталітету українця і на цій основі пояснити процеси, що відбулися в період Великої Вітчизняної війни на території окупованої України.

Конкретним чинником людської діяльності, який складає її загальну основу та виступає як основна рушійна сила історичного розвитку, що синтезує в собі і об'єктивне, і суб'єктивне, і матеріальне, і духовне, є потреби людей. Потреба, матеріальна або духовна, породжує певний інтерес. Останній же виступає як реальний стимул до діяльності, спонукає ставити певну мету і формулювати ідеали, виробляти і вибирати принципи,

шляхи і методи вирішення поставлених задач, досягнення відповідної мети й ідеалів. Отже, потреби, як первинний і загальний початок всієї людської діяльності, моністичні. Однак основоположна (“моністична”) роль потреб поєднується різноманіттям (“плюралізмом”) і самих потреб, і тих чинників, які обумовлювали їх формування, і тих, в яких ці потреби виявлялися [5].

Так, багато потреб, які відображають природу ментальності, що суттєво впливає на хід історичного розвитку, виникали з особливостей природно-географічного середовища, що далеко не завжди враховується істориками. Психологічні засади етносу та його культури багато в чому залежать від природного середовища, яке виступає одночасно стимулюючою і стримувальною детермінантою психічного. Ш.Л. Монтеск’є, якого поряд із представниками фізіократичної школи в економічній теорії (Кене, Тюрго, Мірабо) можна вважати фундатором географічного детермінізму, пов’язував “дух законів” і особливості території, рельєфу, клімату, водних та земельних ресурсів. “Дух законів” у розумінні французького мислителя є об’єктивациєю національної психіки в політичному та правовому житті: в особливостях форми правління, територіального устрою, політичного режиму та формах нормотворчості. Долю людини визначає не тільки її характер, оскільки він сам є складовою рівнодіючою індивідуально-психологічного, соціального, природно-географічного, космічного чинників і не може вважатися самодостатньою монадою на лейбніцеанський зразок. І природі тут належить не останнє місце.

Природа справді наклала відбиток на формування багатьох рис національного характеру та менталітету українців. У своїй праці “Где искать национальную идею?” Д.Г. Малихін [6] аналізує зв’язок характерних особливостей національного побуту з географічними умовами і приходять до висновку, що Україна за територіальними й етнічними ознаками належить до континентального етнотипу. Українська природа розпорядилася щедро, і навіть більше: м’який, збалансований клімат, родюча земля, багаті природні надра, водні та лісові ресурси – все це було і є важливою передумовою для розвитку етносу, формування стабільної психоструктури, нерепресованої боротьбою за виживання. Плідний ґрунт завжди був тут у достатній кількості, що виключало конкурентну боротьбу за розподіл земельних ресурсів. Тож саме на цій території мав би скластися врівноважений, толерантний, вітально-самодостатній психотип, позбавлений жорсткості, агресивності, нормативного педантизму – всього того, чим перенасичено європейську та американську психокультуру.

Такі природні чинники, за умови повного достатку, мали свої позитивні й негативні моменти у психокультурному аспекті. Першим позитивом було те, що українство не сприймало будь-

яких автократичних та деспотичних форм правління, які починають панувати за умов максимальної ворожнечі в суспільстві. М’яка природа ніби заклала фундамент для волелюбності, спонтанності, автентичної емоційності та здорового індивідуалізму.

Другим позитивом, уже в плані індивідуально-психологічному, була мінімальна репресивність психокультури, а отже, й мінімум витіснення, заборон, мінімальний травматизм “блоку спонтанності” – підсвідомого. Мрійливий український селянин виявляв свої завойовницькі потенції лише тоді, коли допікало ззовні – “діставали” поляки, турки чи інші агресори, в мирних умовах він замикався на своїй суб’єктивності. Цей сенсуалістичний психотип з виразною емоційністю, тонким естетичним смаком, ексекутивно-жіночий, толерантний щодо вселенського зла, можливо, був би найщасливішою людиною у світі, якби цей світ склався лише з таких, як він. Але ця ж природа, приголубивши своє щасливе дитя, зробила його занадто ліричним для боротьби й занадто самоізолюваним для соціуму [7].

Якщо несприятливі природно-географічні умови викликають почуття самотності, страху, безсилля й одночасно стимулюють розгортання інструментальної активності, волі до влади та технізації, яка можлива лише на основі колективних зусиль етносу, кооперування індивідів, то природний парадиз розбещує й анігілює соціальність. Для українця це було і є справжньою поразкою: його індивідуалізм має не просто соціально-психологічну, а біоорганічну природу. У “парадизи”, де боротьба за виживання не є стимулюючою логікою психогенезу, індивідуалізм у його природно-зоологічному варіанті утвердив себе як організуючий принцип “ойкосного” домогосподарства та психокультури в цілому [8]. Такі природно-географічні умови призводять до того, що українська нація формується як селянська, хліборобська. Отже, українець був дуже прив’язаний до землі, тому приватне переважало над колективним (“моя хата скраю”, “своя сорочка до тіла ближче”).

Необхідно враховувати також і те, що Україна розташована між Сходом і Заходом, що робило її ласим аграрним шматом для сусідів. Постійна загроза спричинила замкненість українця, яку сторонній глядач часто вважає за хитрість: мовляв, “малорос і не збреше, і правди не скаже”. Особливо це виявляється в поширеній у народній мові відповіді у формі запиту. Ця риса впливає з бурхливої історії України, якою мандрували протягом століть різні військові сили, перед якими свою ширу думку виявляти було завжди небезпечно. Звідси стриманість, “слухай і на вус мотай”, “не виявляй свого почуття навіть виразом обличчя ані рухом”.

Життя на перехресті доріг у “межовій ситуації” породжувало, з одного боку, авантюрно-козацький (лицарський) стиль життя, з іншого –

стиль притаєного існування, спричинений необхідністю критися від небезпечних ворогів. Зрозуміло, що всі героями бути не можуть, тому поруч із представниками лицарського стану сформувався тип людини, що начебто перейшла в “анабіотичний стан” “захованого життя”, – тобто тип, якому відповідає поняття “віта мініма”, так пластично відбите в народних приповідках: “моя хата скраю, нічого не знаю”, “покірне теля дві матки ссе”, “тихше води, ніжче трави”. Історична селекція щодо цих двох типів від печенігів і половців аж до колективізації винищувала представників “віта героїка” і сприяла збереженню при житті представників “віта мініма”. Тим-то й пояснюється, що “козацька нація” (отже, з самої дефініції – лицарська) стала в сумі невойовничою і малоагресивною [9].

Саме таку ситуацію спостерігаємо на початку війни в Україні, коли під владою окупантів опинилося понад 60 % цивільного населення, тому що влада не доклала всіх зусиль задля його спасіння. Доля людини, усі її життєві статуси враз і радикально змінюються, оскільки з приходом ворожої армії вона все втрачає й залишається наодинці зі своїми проблемами. До того ж майже всі вони несли загрозу її життю та її близьким. Надзвичайна жорстокість гітлерівців наводила жах і паралізувала волю більшості населення [10]. По суті, все зводилося до боротьби передовсім за елементарне виживання [11], тому переважна більшість тих, хто зголосився на співпрацю з окупантами, пристосовувались до обставин, які змінилися, і вичікували на подальші події. Так, у своєму донесенні начальник СС і поліції ст. П’ятихатки Дніпропетровської області від 3 січня 1943 р. робить аналіз ставлення українських селян до існуючого режиму й доходить висновку, що 60-70 % місцевого населення вичікували подальшого розвитку подій. Приблизно 20-30 % були активістами різних течій руху Опору, переважно більшовицької. І лише 10 % населення нарівні з місцевими німцями можна було назвати благонадійними з точки зору німецької влади [12].

Виходячи з того, що українці не мали причин шукати чужих земель, вони при лагідності вдачі не могли бути войовничими й експансивними. Ще однією причиною нашої невойовничості було те, що українці знали екзогамію, а вона сприяла мирним і приязним ставленням до інших племен. Цим українці відрізнялися від народів з ендогамною формою подружжя, а саме: від німців чи росіян, яким властиві агресивність і вороже ставлення до інших племен та народів. Не будучи агресивними, в той же час вони були дуже свободолюбними і не змирилися б зі становищем рабів: з любов’ю до волі пов’язана й любов до своєї хати, до свого клапця землі.

Хоробрість українців виявилася у зустрічі з такими типовими завойовниками, як варяги, войовничість яких під слов’янським впливом ставала ушляхетненою, позбавленою кривавої жорсто-

кості. Характер мирної окупації носило і захоплення українських земель Литвою. З погляду на ці події стає зрозумілим, що з українцем можна скоріше дійти порозуміння по-доброму, апелюючи до його почуттів, а не за допомогою погроз, примусу та терору. Але ж не всі завойовники намагалися порозумітися з українським населенням. Послідовне приниження гідності частини населення від окупанта спричинило спроби цих знедолених, але свободолюбних станів визволитися. Саме в опорі селянства, приниженні їх панщиною слід шукати, між іншим, причин виникнення козащини.

Хоробрість завжди пов’язана з ідейністю. Хоробра людина ризикує й жертвує життям в ім’я якоїсь ідеї (батьківщина, віра, честь); люта ж людина діє інстинктивно, в стані афекту, подібно до хижої тварини. Заздалегідь можна припустити, що в моменти криз або в деяких суспільних верствах ця риса взагалі виявляється з недостатньою силою. Початковий етап війни, коли патріотична ментальність не була задіяна, є підтвердженням цієї тези. Наприклад, на початку окупації, перші спроби організації партизанської боротьби з німецькою владою були часом найтяжчих іспитів для партизанського руху, гірких поразок та прикрих втрат. Інформаційний голод на тлі фронтових перемог противника пригнічував місцевих жителів, оточенців, партизанів і підпільників, породжуючи вірус страху і зневіри в можливості подальшої боротьби. Можна зазначити, що “мала війна” цілковито базувалася на добровільній участі в ній сотень тисяч наймушніших і найхоробріших людей, які доброхоті, за давнім звичаєм слов’янських народів, стали на бій з ворогом за незалежність Батьківщини, за що можна було не лише накласти голову, а й накликати лихо на рідню [13]. Лише особи з дуже високим моральним почуттям могли пересилити страх і чинити так, як від них вимагав їх людський обов’язок. Тому боролися наймушніші й найхоробріші.

Жорстокість вибухала в Україні зі стихійною силою тільки тоді, коли була виявом реакції й ресентименту за довгі століття принижень і експлуатації (приклад: Хмельниччина, Гайдямаччина). Потяг до самопіднесення зростав завжди в моменти успішних дій: наприклад, Хмельниччина своїм опором полякам зміцнила цей інстинкт у населення. Так сталося під час Великої Вітчизняної війни, коли окупаційний режим, який встановили окупанти, не приніс українцям нічого, крім горя, страждань і приниження, тому якщо на початку окупації переважно йшла боротьба за елементарне виживання в нових умовах, то з кінця 1942 року розгортається масовий визвольний рух. Одна з найважливіших ментальних установок – захист Вітчизни від зовнішнього ворога – виходить на перший план і виявилася в героїзмі нашого народу як на фронті, так і в тилу.

Таким чином, можна зробити висновок, що формування української ментальності в історич-

ному аспекті відбувалося під впливом таких географічних факторів: розташування України між Заходом і Сходом та наявність родючого ґрунту. Це обумовило формування, з одного боку, авантюрно-козацького (лицарського) стилю життя, з іншого – стилю притаєного існування, спричиненого необхідністю критися від небезпечних ворогів. Якщо перший є джерелом активності, то другий спонукає до “відступу в себе” і супроводжується життєвою філософією “моя хата скраю”. В моменти, коли вирішується доля народу, менталі-

тет здатен зіграти провідну роль. Саме таким моментом була війна, яка стала важким випробуванням для української ментальності, тому що в період окупації проявились як негативні, так і позитивні її риси, які зіграли неоднозначну роль в долі нашого народу.

Генетична пам'ять народу вибрала колосальний обсяг інформації, який потребує досконалого вивчення. Отже, ця проблема в подальшому потребує комплексного та об'єктивного наукового дослідження.

Література

1. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.; Малахін Д.Г. Где искать национальную идею? – Х.: Бизнес информ, 2002. – 128 с.; Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б.В. Попова. – К.: Товариство “Знання”, КОО, 1998. – 264 с.; Присяжнюк Ю.П. Колізії у взаєминах українських селян з нацистською окупаційною владою в роки Другої світової війни (на матеріалах Черкащини) // Черкащина в контексті історії України. – 2005. – Кн. 2. – С. 51-68; Фурман А. Психокультура української ментальності. – Тернопіль: Екон. думка, 2002. – 132 с.; Шайкан В.О. Коллаборационізм на території рейхскомісаріату “Україна” і військової зони в роки Другої світової війни: Монографія. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 451 с.
2. Стецкевич В.В. Україна в роки навали 1941-1945 рр.: спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9 – ч. 1. – С. 175.
3. Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К.: Генеза, 1995. – С. 708-718.
4. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Упоряд. М. Шафовал. – 3-тє вид., стер. – К. Знання, 2006. – 341 с.
5. Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С.11-12.
6. Малахін Д.Г. Где искать национальную идею? – Х.: Бизнес Информ, 2002. – С. 54.
7. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія. – К.: Либідь, 2001. – С. 208.
8. Там само. – С. 209.
9. Янів В. Вказ. праця. – С. 91.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 118. – Арк. 202.
11. Галузевий державний архів СБУ. – Ф. 6. – Спр. № 31418 – ФП. – Арк. 19-20.
12. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 28. – Арк. 289.
13. Німецькі окупанти на Полтавщині (1941-1943 рр.): Збірник документів. – Полтава: Вид. “Зоря Полтавщини”, 1947. – С. 35.

Надійшла до редколегії 23.11.2007.